

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.04.066>
УДК 811.161.2'342.2'373.46

О.В. БАС-КОНОНЕНКО, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології Київський національний університет імені Тараса Шевченка
бульв. Шевченка, 14, м. Київ, 01601
E-mail: baskon@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-1329-8785>

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНЕТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (АРТИКУЛЯЦІЙНИЙ АСПЕКТ)

У статті досліджено окремі проблеми української фонетичної термінології, пов'язані з хибними або поверховими уявленнями про загальні процеси й механізми породження мовлення. Звернуто увагу на важливість базової анатомо-фізіологічної інформації для визначення артикуляційних характеристик звукових одиниць мови. Наголошено, що правильне орієнтування в будові мовного апарату, у роботі мовних органів забезпечує максимально чіткий і однозначний опис усіх структурних елементів і явищ фонетичного рівня української мови. Указано на обов'язковість використання коректної фонетичної термінології в дотичних галузях знань, зокрема в логопедії.

Ключові слова: українська мова, фонетична термінологія, експериментальна фонетика, мовний апарат, артикуляція, логопедія.

У нинішній надважкий воєнний час українці страшною ціною мусять доводити собі і всьому світові власне право на існування в незалежній державі. Суспільство нарешті почало розуміти роль державної мови як важливого чинника національної безпеки. Багато людей свідомо відмовляються від спілкування російською і переходять на українську. Освітняни організують курси для охочих вивчати мову чи вдосконалювати мовні навички. Беруться до роботи й далекі від лінгвістики ентузіасти, використовуючи для цього різні канали поширення єдино правильної, на їхню думку, інформації про українську мову, її історію, граматику, правопис і, звичайно ж, правильну вимову.

Цитування: Бас-Кононенко О.В. (2024). Проблеми української фонетичної термінології (артикуляційний аспект). *Українська мова*, 4(92), 66—78. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.04.066>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Усна форма мовлення — це звукове «обличчя» мови, тому важливо, щоб інформація про вимовні норми літературної мови була не лише доступною для загалу, але й правильною, науково обґрунтованою.

Фонетика, як і будь-яка інша галузь мовознавства, має власну метамову, терміни якої вможливають максимально чіткий і однозначний опис усіх структурних елементів і явищ відповідного рівня мовної системи, а також різноманітних трансформацій, які відбуваються з ними в мовленні. Однак фонетика як розділ мовознавства особлива тим, що, крім загальнонаукових і власне лінгвістичних термінів, має спеціальну базову лексику, органічно й об'єктивно пов'язану з поняттями дотичних наук — біології (анатомії і фізіології людини) та фізики (акустики). Забезпечити наукову коректність фонетичної термінології допомагає експериментальна фонетика, яка за допомогою артикуляційних і акустичних прийомів дослідження виявляє об'єктивну матеріальну природу мовних звуків.

У науковій, навчально-методичній, науково-популярній літературі, на жаль, непоодинокими є вживання невдалих чи помилкових фонетичних термінів, описів артикуляційно-акустичних характеристик мовних звуків. І це дивно, адже в науковому обігу достатньо праць із теоретичної та експериментальної фонетики. У мовознавчих колах добре відомі прізвища видатних фонетистів ХХ ст. — Г.Ф. Ши́ла, М.Ф. Наконечно́го, М.А. Жовтобрю́ха, П.П. Костру́би, Н.І. Тоцько́ї, Л.І. Прокопо́вої, Л.Г. Скалозу́б, В.С. Перебийні́с, П.С. Вовк та інших. Зокрема, в експериментально-фонетичних дослідженнях Н.І. Тоцько́ї (Білоді́д, 1969; Тоцька, 1973; Тоцька, 1981), Л.І. Прокопо́вої (Прокопова, 1958; Білоді́д, 1969) докладно та ґрунтовно описано артикуляційно-акустичні характеристики українського вокалізму й консонантизму.

У лабораторії експериментальної фонетики (ЛЕФ) Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, якій цього́річ виповнилося 80 років, інструментальні дослідження тривають і нині. Зокрема, у межах спецкурсу «Експериментальна фонетика» студенти спеціалізації «українська мова в прикладних аспектах» проводять експериментальні дослідження звукових сегментів українського мовлення, застосовуючи артикуляційні (пряме палатографування) та акустичні (осцило- та спектрографування) прийоми, що дає змогу поповнювати фонди лабораторії новими матеріалами для уточнення і поглиблення об'єктивної фонетичної інформації¹.

Чому ж тоді в різних джерелах трапляються прикрі помилки? Очевидно, це зумовлено кількома чинниками, одним з яких є оманлива впевненість більшості мовців у тому, що, маючи мовний апарат і щоденно використовуючи його для говоріння, ми добре знаємо і його будову, і те, як

¹ Фотопалатограми сегментів українського мовлення, створені в лабораторії експериментальної фонетики ННІФ КНУ імені Тараса Шевченка протягом 2000—2010 років, стали основою та початком укладання альбому палатограм (Вовк, 2007; Бас-Кононенко, 2013). Деякі матеріали ввійшли до кафедрального підручника для студентів-філологів (Мойсієнко, 2013).

працюють його органи для творення звуків. Однак покладання лише на власне мовне чуття не завжди приводить до правильних висновків. Таке, на жаль, трапляється і в мовознавчій галузі.

Зосередившись на артикуляційному аспекті, який у фонетичній галузі завжди був і досі є провідним та універсальним щодо виявлення типологічних ознак звукових одиниць, уважаємо за доцільне нагадати базову інформацію про анатомо-фізіологічні передумови творення звуків мови/мовлення. Насамперед звернімо увагу на широке і вузьке розуміння процесів мовленнєвої діяльності людини.

Комплексний підхід до аналізу механізмів породження мовлення передбачає розуміння того, що звукотворення (у широкому значенні) — це злагоджений, доведений до автоматизму процес, у якому беруть участь різні системи та органи людського організму. Це зокрема:

- центральна нервова система з відповідними відділами кори головного мозку — зона Брока і зона Верніке (Блум, 1988, с. 180—181), — яка загалом керує всіма діями, спрямованими на творення окремих мовних звуків чи їх послідовностей;
- дихальна система (власне дихальний тракт — легені, бронхи, трахея, гортань, глоткова, ротова й носова порожнини), що постачає потік видихуваного повітря — матеріальну основу формування звукової хвилі;
- верхня частина травної системи (ротова і глоткова порожнини), органи якої у процесі еволюції пристосовані людиною для виконання конкретних дій під час творення звуків мови;
- окремі частини й органи опорно-рухової системи (діафрагма й міжреберні м'язи, що забезпечують процес дихання; гортанні м'язи і хрящі, завдяки яким утворюється голос; нижня щелепа, під'язикова кістка, м'язи шийного відділу й лицьові, а також м'язові, кісткові та хрящові органи ротової і глоткової порожнин, які, комплексно взаємодіючи, відповідають за артикуляцію конкретних звуків).

У вужчому розумінні механізми породження мовлення пов'язують із роботою тієї частини звукотвірного тракту, що її традиційно називають мовним апаратом. Це система порожнин і органів, розташованих у шийному і головному відділах людського організму. Саме тут відбувається артикуляція: долаючи цей відрізок шляху, потік видихуваного повітря в гортані трансформується у звукову хвилю і в надгортанних порожнинах набуває остаточного тембрального забарвлення, виходячи назовні вже як звук мовлення. Отже, власне мовний апарат — це гортань із голосовими зв'язками як голосотвірний орган і надгортанні порожнини (глоткова, ротова, носова), які сукупно виконують роль резонатора, остаточно формуючи звуки мови. Артикуляція як окремих звуків, так і цілих звукових комплексів є наслідком злагоджених дій активних і пасивних мовних органів — тих органів ротової, глоткової порожнин і гортані, що беруть безпосередню участь у звукотворенні.

Відповідно активними мовними органами є губи, язик, м'яке піднебіння з увулою, стінка глотки, голосові зв'язки. Опосередковано активним

мовним органом можна вважати і нижню щелепу, яка рухами вгору-вниз забезпечує потрібні для голосних і приголосних звуків резонаторні об'єми ротової порожнини. До пасивних мовних органів належать зуби, альвеоли (у фонетиці так називають внутрішній горбкуватий валик ясен за верхніми різцями) та тверде піднебіння. Особливе звучання кожного голосного чи приголосного звука є результатом різноманітної взаємодії артикуляторів, коли активні мовні органи наближаються до пасивних або змикаються з ними, створюючи потрібні конфігурації резонансного простору для голосних чи формуючи шумотвірні фокуси для приголосних. Інколи роль пасивного мовного органа виконує якийсь з активних: наприклад під час артикуляції приголосних [г, к, х] взаємодіють язик (задня частина його спинки) і м'яке піднебіння. Обидва ці органи традиційно називають активними. Однак активну роль виконує саме язик, відсуваючись назад і піднімаючись до м'якого піднебіння. Останнє ж, хоч і має здатність рухатися, у цьому разі залишається нерухомим, оскільки слугує природним бар'єром, який у потрібному місці локалізує активність язика. Тому в загальній класифікації ознаку місця творення приголосних [г, к, х] характеризують так: за активним мовним органом — задньоязикові, за пасивним — задньопіднебінні (велярні, велум палатум — м'яке піднебіння). Таку саму ситуацію спостерігаємо у творенні білабіального [w], де значно більшу активність виявляє нижня губа, а верхня виконує роль пасивного мовного органа.

Найтипівішими причинами появи термінологічних невідповідностей та помилок є хибні або поверхові уявлення про загальні процеси й механізми породження мовлення, неправильне орієнтування в будові власне мовного апарату.

Звернімося, наприклад, до викладу інформації про мовний апарат в одному із сучасних посібників для студентів-філологів:

*«Усі органи апарату мовлення поділяють на активні й пасивні. Активні органи є рухомими: **легені**, **голосові зв'язки**, **задня стінка глотки**, **піднебінна завіса**, **язик**, **губи**, **нижня щелепа**. Пасивні органи автономно переміщуватись не здатні: **нижні та верхні зуби**, **тверде піднебіння й альвеоли (тверді пухирці у тих місцях, де знаходяться корені зубів)**... До пасивних відносять і ті рухомі органи, котрі при вимові звуків ніяких автономних переміщень не здійснюють (**щоки**)»* (Бондар, 2006, с. 12) (виокремлення наше. — О.Б.-К.).

У наведеному фрагменті помітне нерозрізнення мовних органів (активних, пасивних) і органів не мовних (у процитованому уривку такими є *легені*, які тут помилково зараховано до активних мовних органів, і *щоки* — до пасивних). Недоречно вжито й слово *пухирці* для тлумачення терміна *альвеоли*. Ця термінологічна невідповідність, очевидно, спричинена багатозначністю: у легенях також є альвеоли і це справді пухирці, у яких під час дихання відбувається газообмін.

На помилкові твердження натрапляємо й у науково-популярних виданнях:

*«Коли голосний звук виходить з нашого мовленнєвого апарату (так для солідності можна називати **горло** в особливо відповідальні моменти), він не*

наштовхується на жодну перешкоду» (Дубчак, с. 31) (тут і далі виокремлення наше. — О.Б.-К.).

«Мовні органи можуть бути активними (рухаються) і пасивними (не рухаються), і саме активність визначає тип приголосного звука. Словом, в українській мові основних активних органів небагато: губи, язик і **гортань (глотка)**» (там само, с. 97).

Популяризувати лінгвістику можна і треба, але чи варто аж так спрощувати, щоб мовний апарат називати горлом, а гортань ототожнювати із глоткою? Цитована книжка написана талановито, дотепно, і тому дуже прикро, що мимоволі вводить читача в оману.

На жаль, через недостатню увагу авторів до базової фонетичної інформації хибні пояснення потрапляють і в дотичні до фонетики галузі знань, наприклад у логопедію, зокрема в методичні рекомендації і вправи для корекції вимови звуків. Це стосується вже безпосередньо артикуляційних характеристик голосних і приголосних в описах роботи мовних органів: форм язика і його локалізації в ротовій порожнині, рухів губ, нижньої щелепи та ін.

Ось декілька фрагментів із логопедичного сайту (Логопед#Дія):

«Звук [в]: **верхні зуби змикаються з нижньою губою, утворюючи вузьку щілину; язик спокійно лежить біля нижніх зубів; м'яке піднебіння підняте і закриває прохід у носову порожнину; голосові зв'язки вібрують**» (тут і далі виокремлення наше. — О.Б.-К.).

У цьому описі схарактеризовано артикуляцію губно-зубного, а тому шумного дзвінкого звука [v], типового для російської мови в парі «дзвінкий [в] — глухий [ф]». Характерний шум, що домінує над голосом, виникає внаслідок протискання видихуваного повітря крізь вузьку плоску щілину між розтягнутою на боки нижньою губою і верхніми різцями. Натомість український [w] зовсім інакший: це білабіальний (губно-губний) звук, його шумотвірна щілина має не плоску, а овальну форму, тому і шуму в ньому значно менше, ніж у [v], отже, голос переважає над шумом, і тому цей приголосний сонорний². Крім того, під час творення губних приголосних язик ніколи не «лежить спокійно біля нижніх зубів»: він відтягнутий углиб ротової порожнини і задньою частиною спинки піднімається до м'якого піднебіння. Така особливість є типовою для всіх губних звуків української мови і свідчить про їхню веляризованість: наявність задньопіднебінного фокуса доведено, зокрема, на матеріалі палатограм у дисертації, виконаній у нашій лабораторії експериментальної фонетики (Касьянова, 2021).

Наступні два описи з логопедичного сайту стосуються артикуляції українських шиплячих приголосних [ч] і [дж] (Логопед#Дія):

«Звук [ч]: **губи трохи витягнуті вперед; зуби злегка розкриті; кінчик язика торкається нижніх зубів, а передня частина язика вигнута і піднімається до альвеол і твердого піднебіння, утворюючи зімкнення, яке переходить в**

² Тут і далі йдеться про **основні** алофони, які репрезентують відповідні фонemi в максимально незалежних умовах.

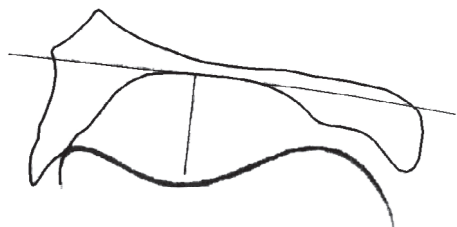

Рис. 1. Кінорентгенохема (КР-схема) твердих шиплячих приголосних

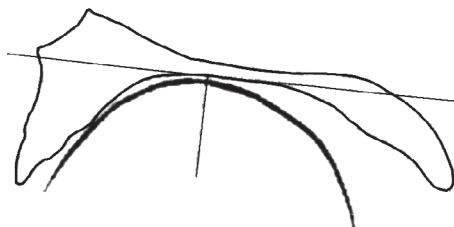

Рис. 2. КР-схема м'яких приголосних

щілину; бічні краї язика притиснуті до верхніх кутніх зубів; м'яке піднебіння закриває прохід в носову порожнину; голосові зв'язки не вібрують».

Якщо зімітувати описаний стан мовних органів і, зокрема, форму язикового тіла, то отримаємо не український [ч] — твердий двофокусний звук, твердість якого забезпечує ввігнута спинка язика з першим фокусом альвеолярним — кінчик язика торкається альвеол, і другим велярним — задня частина спинки язика наближається до м'якого піднебіння (рис. 1), а м'який однофокусний звук [ч'] з опуклою спинкою язика й опущеним до нижніх різців кінчиком (рис. 2) — типовий, знову ж таки, для російської мови. На жаль, через тривалий вплив останньої такий м'який [ч'] широко паразитує в мовленні багатьох українців.

«Звукосполучення [дж]: губи трохи витягнуті вперед; зуби злегка розкриті; кінчик язика торкається нижніх зубів, а передня частина язика вигнута і піднімається до альвеол і твердого піднебіння, утворюючи зімкнення, яке переходить в щілину; бічні краї язика притиснуті до верхніх кутніх зубів; м'яке піднебіння закриває прохід в носову порожнину; голосові зв'язки вібрують» (там само).

Як бачимо, логопедам аффрикату [дж] пропонують уважати звукосполученням (очевидно, через відсутність в українській абетці відповідної літери). Насправді це хибне уявлення, адже [дж] — такий само цілісний звук, як і [ч]. Щодо роботи мовних органів, то наведений опис також неправильний, оскільки дублює попередній (з опуклою спинкою язика), а тому безпідставно налаштовує вимову власне твердого приголосного на м'якість.

«Звук [г]: губи і зуби набувають положення наступного голосного звука; кінчик язика відтягнутий від нижніх зубів, а корінь язика наближається до спинки глотки; м'яке піднебіння закриває прохід в носову порожнину; голосові зв'язки вібрують» (Логопед#Дія).

Якщо йдеться про вимову окремого звука, уточнення про вплив наступного голосного видається недоречним, а пошуки спинки глотки, у якої насправді є стінка, — справою невдячною.

На просторах інтернету, зокрема у фейсбуці, натрапляємо на відеоролик одного з відомих українських блогерів — популяризаторів мови, у якому йдеться про [г] і який уже набрав 335 тис. переглядів. До ролика, на жаль, додано таке пояснення артикуляції приголосного:

«Звук «Г» Артикуляція (механіка): М'яке піднебіння підняте, притиснуте до задньої стінки глотки і закриває прохід у носову порожнину; голосові

зв'язки не напружені, розімкнені, не вібрують — голос не утворюється; повітряний струмінь виходить через ротову порожнину, вибухаючи змичку між задньою частиною спинки язика та м'яким небом, видих сильний» (Гладирь І., 08.12.2023) (виокремлення наше. — О.Б.-К.).

Очевидно, що цю характеристику в недолугому перекладі запозичено з російських джерел і стосується вона навіть не дзвінкого зімкнено-проривного велярного [g], типового для російської мови, а його глухого відповідника [k]. Натомість український дзвінкий [г] не може бути без голосу, щілинний [г] не може бути з вибуховим зімкненням, глотковий [г] не може утворюватися в зоні м'якого піднебіння (не *неба!* пор. з рос. *нёбо*), доволі слабкий щодо видихової енергії [г] (оскільки має найглибший фокус творення) не може утворюватися із *сильним видихом*. Усі ці помилки є цілком очевидними для фахівців, але ж ідеться про популяризацію фонетичної інформації серед найширшого кола глядачів-слухачів-читачів, які, довіряючи сумнівним інтернет-джерелам, насправді отримують дезінформацію.

Дзвінкий щілинний фарингальний приголосний [г] — дуже важливий звук в українській консонантній системі: завдяки особливому місцю творення (у глотковій порожнині) і досить високій частотності в українському мовленні (Перебийніс, 1970) цей звук істотно впливає на характеристику артикуляційної бази української мови. Його, як і білабіальний [в] ([w]), без перебільшення можна назвати «візитною карткою» мовлення українців (Бас-Кононенко, 2023, с. 26—27).

На жаль, прикрі помилки трапляються не лише в науково-популярних чи колонаукових джерелах. У багатьох наукових і навчальних працях десятиліттями, а може, уже й понад століття «гуляє» хибне твердження про те, що за місцем творення шуму приголосний [г] є гортанним. Не дивно, що й у попередній редакції українського правопису 1993 р. та його пізніших перевиданнях в описі літери г зазначено: «Літера г передає на письмі **гортанний** щілинний приголосний як в українських словах: *гадка, гей, могутний, плуг*, так і в іншомовних давнішого запозичення: *газета, генерал, грамота...*» (Український правопис, 2000, с. 17) (виокремлення наше. — О.Б.-К.). Однак уже в чинному правописі 2019 р. подано правильну характеристику:

«Буква г передає на письмі **глотковий** щілинний приголосний звук як в українських словах: *берегти, вогонь, гадка, гукати, дорогий, жага...* так і в загальних та власних назвах іншомовного походження...» (Український правопис, 2019, с. 12) (виокремлення наше. — О.Б.-К.). Принагідно дякуємо Національній правописній комісії, яка дослухалася до пропозиції кафедри української мови та прикладної лінгвістики і ЛЕФ Київського національного університету імені Тараса Шевченка щодо такої корективи.

Що звук [г] справді глотковий, а не гортанний, можна переконатися, проаналізувавши зображення, наведені нижче. Ліворуч (рис. 3) — фотопалатограма із заштрихованими нижніми кутіками — місцями контакту боків язика з великими кутніми зубами. Праворуч (рис. 4) — профільна зі-

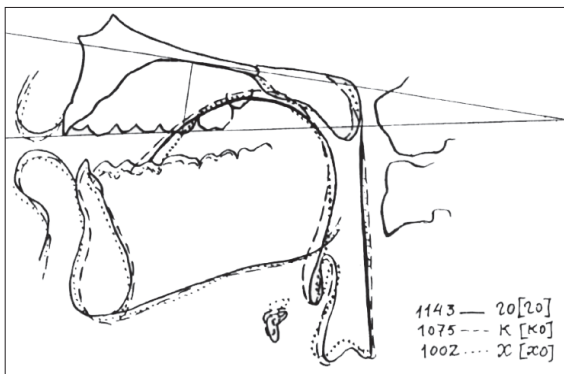
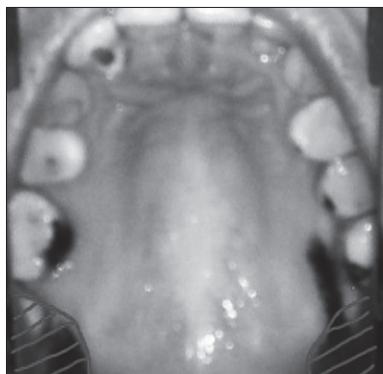

Рис. 3. Фотопалатограма г [га]

Рис. 4. Схема КР-грами г [го]

ставна схема з кадрів КР-фільму, де суцільна контурна лінія (—) вказує на локалізацію і форму язика: він відсунутий углиб ротової порожнини і своїм коренем зближується зі стінкою глотки, яка одночасно рухається йому назустріч. Саме тут, у глотковій порожнині, формується шумотвірний фокус звука [г]. Для порівняння — крапкова контурна лінія (.....) вказує на особливості артикуляції задньоязикового велярного приголосного [х]. У нього відстань між коренем язика і стінкою глотки значно більша, а фокус формується в зоні м'якого піднебіння.

Щодо причин тривалої плутанини в термінах *глотковий* і *гортанний* маємо два припущення. Одне з них стосується описів артикуляції українського [г] у мовознавчих працях кінця XIX — початку XX ст. Тоді лінгвісти ще не мали достатніх можливостей досліджувати звуки інструментально, тому покладалися на власні слух, спостережливість і навички артикуляційної імітації звуків інших мов. У порівнянні, наприклад, української звукової системи з російською — а російська, з відомих причин, була значно глибше дослідженою — цілком очевидним був факт відсутності в російській звука, хоча б схожого на український [г]. Слуховий аналіз підказував, що шумотвірний фокус цього звука формується десь значно глибше, ніж у задньоязикових [г, к, х]. Тоді де? Можливо, у гортані? Саме як *гортанний* описав цей звук української мови відомий норвезький лінгвіст Олаф Брок у праці «Нарис фізіології слов'янського мовлення» («Очерк физиологии славянской речи»), видрукуваній 1910 року (Брок, 2010, с. 57):

добно пьнгѣшнему южновеликорусскому произношенію (59). Народные малорусские говоры остаются до сихъ поръ отчасти на переходной ступени между γ и ħ, произнося еще частью велярный фриктивный или же фриктивный гортанный съ остатками велярного сужения; ср. мои наблюдения надъ угрорусскимъ, Арх. XVII стр. 337, Угрор. нар. села Убли стр. 17. Въ рѣчи образованныхъ я слышалъ лишь чисто гортанный фриктивный, подобно чешскому; такъ что общее указаніе Томсона о малорусскомъ «г»

У наступні періоди лінгвісти (переважно фахівці з теоретичної фонетики, пізніше — фонології) у працях з описової фонетики, а ще більше з

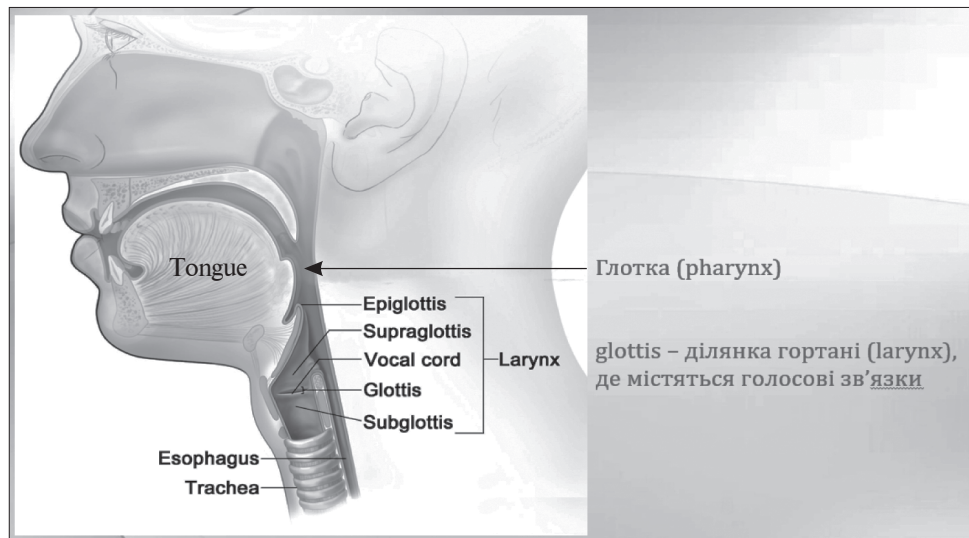

Рис. 5. Мовний апарат людини

Джерело: VLR: зображення мовного апарату взято за адресою: <http://surl.li/qwrshz>

THE INTERNATIONAL PHONETIC ALPHABET (revised to 2020)

CONSONANTS (PULMONIC) © 2020 IPA

	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Postalveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k ɡ	q ɢ		ʔ
Nasal	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Trill				r					ʀ		
Tap or Flap		ⱱ		ɾ		ɽ					
Fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral fricative				ɬ ɮ							
Approximant		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Lateral approximant				l		ɭ	ʎ	ʟ			

Symbols to the right in a cell are voiced, to the left are voiceless. Shaded areas denote articulations judged impossible.

Рис. 6. Міжнародний фонетичний алфавіт: таблиця приголосних звуків

історичної, покликаючись на О. Брока, використовували термін *гортанний* для артикуляційної характеристики місця творення приголосного [ɣ] (Булаховський, 1951, с. 145). Водночас фонетисти-експерименталісти, досліджуючи артикуляцію українських приголосних із використанням прийомів палатографування та КР-графування, уже в середині ХХ ст. довели глотковий характер творення цього приголосного, опублікували відповідну інформацію в авторитетних виданнях (Прокопова, 1958, с. 101; Білодід, 1969). І хоч помилкова характеристика, на жаль, і досі трапляється в наукових працях (напр.: «Змішування літер г і х також вказує на те, що замість вибухового **g** давньоруські книжники вимовляли **гортанний г**»), усе ж знаходимо коректні формулювання, у яких ураховано здобутки експериментальної фонетики:

«Праслов'янський веларний зімкнений *g* представлено по всіх діалектах сучасної української мови практично в усіх позиціях **фарингальним** фрика-

тивним *h...* Переходовою стадією можна вважати звук *x* — дзвінкий рівнобіжний *x*» (Шевельов, 2002, с. 444).

Друге припущення пов'язуємо зі схожістю українського терміна *глотка* (порожнина глотки, фаринкс)³ і латинського за походженням *glottis* (грецький етимон *glottída*), який стосується гортані (ларинкса), а саме тієї її ділянки, де розташовані голосові зв'язки (голосова щілина)⁴. І хоч назви *глотка* і *глотис* виявляють певну співзвучність, усе ж фактична відмінність між цими поняттями є очевидною (рис. 5).

Таблиця символів міжнародного фонетичного алфавіту (МФА), яку використовують для опису й розрізнення звуків різних мов, також певною мірою дезорієнтує у виборі відповідного символу на позначення українського [г]: передостання колонка таблиці вказує на фарингальне (глоткове) місце творення — символ [ʁ], а остання — на ларингальну зону (глотис) — символ [ɦ] (рис. 6). За такими орієнтирами український [г] належало б позначати [ʁ], а не [ɦ], однак прослуховування озвучення відповідних символів змушує сумніватися у правильності чи то вибору, чи то якості і відповідності озвучування. Тому не дивно, що й досі багато хто сплутує ці терміни, такі схожі за звучанням, але різні за значенням.

Ми проаналізували лише декілька проблемних питань у сфері фонетичної термінології, пов'язаних з орієнтуванням / дезорієнтуванням у надзвичайно важливій базовій анатомо-фізіологічній інформації, яка є основою для артикуляційних характеристик звуків будь-яких мов, зокрема й української. Будова мовного апарату і його робота в механізмах породження мовлення — це та позачасова універсалія і константа, неувага до якої може породжувати як суто лінгвістичні неточності, так і призводити до значних деформацій у проєкції на мову загалом, на її питомі риси, на її звукове «обличчя».

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Гладирь І., 08.12.2023 — Іван Гладирь про українські літери. *Facebook*. <http://surl.li/sejgrw> (дата звернення: 12.09.2024).

ЛЕФ — лабораторія експериментальної фонетики ННІФ Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Логопед#Дія — Артикуляція приголосних звуків. (2024). *Логопед#Дія. Український логопедичний сайт*. <http://surl.li/xdncdk> (дата звернення: 12.09.2024).

МФА — *Міжнародний фонетичний алфавіт*. (2020). *Вікіпедія*. <http://surl.li/bhwpoz> (дата звернення: 12.09.2024).

ННІФ — Навчально-науковий інститут філології.

КР — кінорентгенографування.

Slovník — *Slovník slovanské lingvistické terminologie*. (1977). Tom I. Praha: Academia.

³ Глоткова порожнина (порожнина глотки) — *чеськ.* hrdelní dutina, *польськ.* jama gardłowa, *болг.* фарингална кухина, *рос.* полость глотки, *білор.* гартанная поласць, *англ.* pharyngeal cavity (throat), *нім.* Pharynx, Rachen (Slovník, 1977, s. 66—67).

⁴ Голосова щілина — *чеськ.* glottis, hlasivková štěrčina, *польськ.* głośnia, szpara głosowa, *болг.* гласилков отвор, глотис, *рос.* голосовая щель, *білор.* галасавая щыліна, *англ.* glottis, *нім.* Glottis, Stimmritze (там само).

ЛІТЕРАТУРА

- Бас-Кононенко О.В. (уклад.). (2013). *Фонетика мовлення: палатограми українських складів*. Альбом. Київ: ІФ КНУ імені Тараса Шевченка.
- Бас-Кононенко О.В. (2023). *Мова — зброя, фонетика — приціл! 365 лютих стріл*. Київ: Мистецтво.
- Білодід І.К. (ред.). (1969). *Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика*. Київ: Наукова думка.
- Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. (1988). *Мозг, разум и поведение* (перев. с англ. Е.З. Годиной). Москва: Мир.
- Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. (2006). *Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоенія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія*. Київ: Академія.
- Брок О. (2010). *Звукообразование славянской речи*. Москва: Либроком.
- Булаховський Л.А. (ред.). (1951). *Курс сучасної української літературної мови*. Том І. Київ: Рад. школа.
- Вовк П.С. (2007). *До атласу української літературної вимови*. Вип. 2. Київ: Інститут української мови НАН України; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка.
- Дубчак О. (2020). *Чути українською. У світі звуки[ў] і букв*. Київ: Віхола.
- Касьянова О. (2021). *Діапазон варіативності губних приголосних у сучасному українському мовленні (експериментально-фонетичне дослідження)* [автореф. дис. ... канд. філол. наук]. Київ.
- Коструба П. (1963). *Фонетика сучасної української літературної мови*. Ч. І. Львів: Вид-во Львівського університету.
- Мойсієнко А.К. (ред.), Бас-Кононенко О.В., Берковець В.В. та ін. (2013). *Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика: Підручник*. Київ: Знання.
- Перебийніс В.С. (1970). *Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка.
- Прокопова Л.І. (1958). *Приголосні фонемі сучасної української літературної мови*. Київ: Вид-во Київського університету.
- Тоцька Н.І. (1973). *Голосні фонемі української мови*. Київ: Вид-во Київського університету.
- Тоцька Н.І. (1981). *Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоенія, графіка, орфографія*. Київ: Вища школа.
- Український правопис*. (2000). НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови — стереотип. вид. Київ: Наукова думка.
- Український правопис*. (2019). Київ: Наукова думка.
- Шевельов Юрій. (2002). *Історична фонологія української мови*. Харків: Акта.

Статтю отримано 16.10.2024

LEGEND

Гладирь І., 08.12.2023 — Ivan Gladyr about Ukrainian letters. *Facebook*. Retrieved September 12, 2024 from <http://surl.li/sejrpw> (in Ukrainian).

ЛЕФ — Laboratory of experimental phonetics of the NNIF of Taras Shevchenko Kyiv National University (in Ukrainian).

Логопед#Дія — Articulation of consonant sounds. (2024). *Логопед#Дія. Ukrainian speech therapy site*. Retrieved September 12, 2024 from <http://surl.li/xdncdk> (in Ukrainian).

МФА — The international phonetic alphabet. (2020). *Wikipedia*. Retrieved September 12, 2024 from <http://surl.li/bhwpoz> (in Ukrainian).

ННІФ — Educational and Scientific Institute of Philology (in Ukrainian).

КР — X-ray imaging (in Ukrainian).

Slovník — *Slovník slovanskü lingvistikü terminologie*. (1977). Vol. I. Praha: Academia (in Czech).

REFERENCES

- Bas-Kononenko, O.V. (Ed.). (2013). *Speech phonetics: palatograms of Ukrainian syllables*. Album. Kyiv: IF KNU imeni Tarasa Shevchenka (in Ukrainian).
- Bas-Kononenko, O.V. (2023). *Language is a weapon, phonetics is a target! 365 fierce arrows*. Kyiv: Mystetstvo (in Ukrainian).
- Bilodid, I.K. (Ed.). (1969). *Modern Ukrainian literary language. Introduction. Phonetics*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Blum, F., Leizeron, A., & Khofstedter, L. (1988). *Brain, mind and behavior* (trans. from English E.Z. Hodina). Moscow: Mir (in Russian).
- Bondar, O.I., Karpenko, Yu.O., & Mykytyn-Druzhynets, M.L. (2006). *Modern Ukrainian language: Phonetics. Phonology. Orthoepy. Graphics. Orthography. Lexicology. Lexicography*. Kyiv: Akademiia (in Ukrainian).
- Brok, O. (2010). *Sound formation of the Slavic language*. Moscow: Librokom (in Russian).
- Bulakhovskiy, L.A. (Ed.). (1951). *Course of modern Ukrainian literary language*. Vol. I. Kyiv: Rad. shkola (in Ukrainian).
- Dubchak, O. (2020). *Hear Ukrainian. In the world of sounds[sj] and letters*. Kyiv: Vikhola (in Ukrainian).
- Kasianova, O. (2021). *The range of variability of labial consonants in modern Ukrainian speech (experimental phonetic research)* [Autoref. Dis. ... Cand. Philol. Sciences]. Kyiv (in Ukrainian).
- Kostruba, P. (1963). *Phonetics of the modern Ukrainian literary language*. Vol. I. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho universytetu (in Ukrainian).
- Moisiienko, A.K. (Ed.), Bas-Kononenko, O.V., & Berkovets, V.V. et al. (2013). *Modern Ukrainian language: Lexicology. Phonetics: Textbook*. Kyiv: Znannia (in Ukrainian).
- Perebyinis, V.S. (1970). *Quantitative and qualitative characteristics of the phoneme system of the modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Prokopova, L.I. (1958). *Consonant phonemes of the modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Vyd-vo Kyivskoho universytetu (in Ukrainian).
- Shevelov, Yurii. (2002). *Historical phonology of the Ukrainian language*. Kharkiv: Akta (in Ukrainian).
- Totska, N.I. (1973). *Vowel phonemes of the Ukrainian language*. Kyiv: Vyd-vo Kyivskoho universytetu (in Ukrainian).
- Totska, N.I. (1981). *Modern Ukrainian literary language: phonetics, orthography, graphics, orthography*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
- Ukrainian orthography*. (2000). NAS of Ukraine, Institute of Linguistics named after O.O. Wanded; The Institute of Ukrainian Language is a stereotype. view. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Ukrainian orthography*. (2019). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vovk, P.S. (2007). *To the atlas of Ukrainian literary pronunciation*. Vol. 2. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy; Kyivskiy natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka im. Tarasa Shevchenka (in Ukrainian).

Received 16.10.2024

Oksana Bas-Kononenko, Candidate of Sciences in Philology, Docent,
Associate Professor in the Department of the Ukrainian Language
and Applied Linguistics of the Educational and Scientific Institute of Philology
Taras Shevchenko National University of Kyiv
14 Taras Shevchenko Avenue, Kyiv 01601, Ukraine
E-mail: baskon@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-1329-8785>

PROBLEMS OF UKRAINIAN PHONETIC TERMINOLOGY (ARTICULATORY ASPECT)

The article examines some problems of Ukrainian phonetic terminology, draws attention to the importance of basic anatomical and physiological information for determining the articulatory characteristics of sound units of language.

The oral form of speech is the sound “face” of the language, therefore it is important that information about the pronunciation norms of the literary language is not only accessible to the general public, but also correct and scientifically based.

Unfortunately, in scientific, educational and methodological, and popular scientific literature, there are cases of the use of inappropriate or incorrect phonetic terms, descriptions of articulatory and acoustic characteristics of sounds.

Phonetics as a branch of linguistics is special in that, in addition to general scientific and actually linguistic terms, it has a special basic vocabulary organically and objectively connected with the concepts of related sciences — biology (human anatomy and physiology) and physics (acoustics). Experimental phonetics reveals the objective material nature of speech sounds with the help of articulatory and acoustic methods of research, and therefore helps to ensure the scientific correctness of phonetic terminology.

Sound formation is a coordinated, automatic process in which various systems and organs of the human body participate. Correct understanding of the structure of the speech apparatus, and of the actions of the speech organs provides the most clear and unambiguous description of all structural elements and phenomena of the phonetic level of the language system. The use of correct phonetic terminology is also important in related fields of knowledge, in particular in speech therapy. The most typical reasons for the emergence of terminological inconsistencies and errors are false or superficial ideas about the general processes and mechanisms of speech production, misunderstanding of the structure of the speech apparatus itself.

The article gives examples of incorrectly used phonetic terms, points out errors in the descriptions of the articulation of Ukrainian consonant sounds [в] ([w]), [ч], [ж], [р] in speech therapy sources. To explain objective information about the articulatory characteristics of these sounds, materials (palatograms and cineradiographic images) from the funds of the Laboratory of Experimental Phonetics of the Educational and Scientific Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv were used.

Keywords: *Ukrainian language, phonetic terminology, experimental phonetics, speech apparatus, articulation, speech therapy.*